

Perjés István

intézetigazgató egyetemi tanár

Pannon Egyetem Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar Neveléstudományi Intézet

perjes.istvan.andras@mftk.uni-pannon.hu

Kétségtelen identitás – a digitális életforma frázisai

*A természetes jellem és a virtuális értelem közötti átjárhatóság
a digitális polgári identításban*

Absztrakt

A kortárs társadalomfejlődés technológiai környezetében a digitális polgári életforma értelmezési kereteiről folyó diskurzusokban számosan azt igyekeznek tisztázni, hogy milyen online tevékenységekben azonosíthatóak a digitális jelenlét szociális, kognitív és reflektív aspektusai, illetve azt, hogy ebben a jelenlétben miként formálódik a digitális létet tartalommal is megtöltő kollektív tudás, hiedelemvilág és életstílus. A pedagógiai aspektusú tanulmány a polgári életforma történelmi karakterére, a karakter digitális kiterjesztésre, valamint a polgári életgyakorlat kiüresedő frázisaira, hamis sztereotípiáira kíván reflektálni.

Kulcsszavak: polgári karakter, digitális életforma, sztereotípiák

Abstract

In the technological environment of contemporary social development, many participants of discourses on the interpretative frameworks of the digital civic lifestyle try to clarify in which online activities may social, cognitive and reflective aspects of digital presence be identified, and how collective knowledge, beliefs and lifestyle filling digital existence with content are formed. Present study aims to reflect on the historical character of the civic lifestyle, on the digital extension of the character, as well as on the empty phrases and false stereotypes of the civic life practice with a pedagogical aspect.

Key words: civic character, digital lifestyle, stereotypes

„Az ember életében elkövetkezik a perc, amikor hirtelen önmagára eszmél, és felszabadulnak erői; ettől a perctől számíthatjuk önmagunkat, ebben a percben születünk meg.”

(Kertész Imre)

Bevezetés

A kortárs társadalomfejlődés technológiai környezetében a digitális polgári életforma értelmezési kereteiről folyó diskurzusokban számosan azt igyekeznek tisztázni, hogy milyen online tevékenységekben azonosíthatóak a digitális jelenlét szociális, kognitív és reflektív aspektusai, illetve azt, hogy ebben a jelenlétben miként formálódik a digitális létet tartalommal is megtöltő kollektív tudás, hiedelemvilág és életstílus.

Mivel a digitális polgári lét a hagyományos állampolgárság online kontextusainak kiterjesztéseként is értelmezhető, így az életforma karakterét jellemző áthagyományozások, átértelmezések reprezentációit, a digitális polgár önazonossági problematikáit is vizsgálat alá vonhatjuk. Ahogy az állampolgár közege a modern demokratikus állam, úgy a digitális állampolgáré az online világ. E két világ – a demokratikus állam és a digitális környezet – közötti átjárás árnyoldalaira és veszélyeire azért is érdemes felfigyelnünk, hogy az autonómia, a felelősség, a részvétel, a választás szabadsága, a nyilvánosság, a véleményszabadság vagy a decentralizált szerkezet értékeivel azonosuló

digitális polgár képzelt ideája ne váljon végül olyan eszmei utópiává, sőt disztópikus valósággá, ahol a kétségtelenség forgatókönyve írja meg a széthulló jelenlét üres frázisait.

A pedagógiai aspektusú tanulmány a polgári életforma történelmi karakterére, a karakter digitális kiterjesztésre, valamint a polgári életgyakorlat kiüresedő frázisaira, hamis sztereotípiáira kíván reflektálni.

A polgári karakter áthagyományozásai

„A polgárnak holtig be kell bizonyítani magát.” Az arisztokrata már bebizonyította magát, mikor megszületett. A polgár örökké szerezni vagy megőrizni kénytelen.”

(Márai Sándor)

A polgár, ahogy erre a *politész* (görög), a *civis* (latin) és a *Bürger* (német) kifejezések is utalnak, egy olyan (városi) életformát jelenít meg, mely életmódot egy már közigazgatással szervezett társadalomban főként a jogi és intézményi fejlődésben, kultúrateremtésben és különösen is a gazdasági fejlődésben betöltött vezető szerepei nyomán tekintünk a társadalmi felemelkedés irányadó céljának, az egzisztenciális kiteljesedés intézményesen támogatott útjának, tagjait pedig a gazdasági növekedést biztosító és a civilizációs értékek megőrzését tudatosan vállaló állampolgároknak.

A polgári életforma érvényességét ugyan jól azonosíthatjuk az életforma természetes közegében, a demokratikusan berendezett állam intézményes társadalmában, viszont ezen életforma életképességét akkor ítélni meg arányosan, ha mostohább társadalmi-politikai körülmények között is vizsgálatunk tárgyává tesszük. Ez utóbbi esetben ugyanis nem csupán az életforma társadalmi törekvénysége válik láthatóvá, hanem az ennek ellenálló, személyes karakterekbe ágyazott identitás mintázata is megmutatkozik.

1939-et mutat a naptár, amikor a harmincas éveiben járó német fiatalember, bizonyos Sebastian Haffner, számvetésbe kezd, és visszaidézi az 1914–1933 közötti évtizedek tanulságait. Amint írja, talán a múltat tisztelő neveltetése, talán történelmi lelkülete is hozzájárult ahhoz, hogy ne az eszével, hanem az orrával tájékozódjon e sötét időkben. Amikor az élet alaphangneme mollból dúrba vált – írja Haffner –, amikor kiderül, hogy a történelem, s vele személyes történetünk sodrása felgyorsul, akkor jön el az ízlés pillanata. Vannak idők, amikor e sodrás csak egy tó felett elvonuló koranyári felhő, múló árnyék csupán. De vannak igazi viharfelhők is, ezek viszont nem csak a tó vizét korbácsolják fel, hanem az életünk szerény tempójú sodrására is ráneheznek. E nehéz és sűrű pillanatokban olykor csak az orráig lát el az ember. Vagy ha nem is lát, de az orrával, e szellemi, ízlésbeli érzékelőszervvel szimatolja ki az igazságot.

A történész és újságíró Sebastian Haffner (eredeti nevén Sebastian Pretzel) bevezetőben felidézett műve (HAFFNER 2014) már csak azért is érdemel figyelmet, mivel e kötet ékes bizonyítéka az ízlés gondolati erejének. A könyv a szerző a Német Birodalommal szembeni egyenlőtlen viaskodását követi nyomon, de nem az utólagosság okosságával, hanem történelmi időket épp megelőző tisztánlátásával. A sokáig elfeledett kézirat keletkezési dátuma 1939, tehát Haffner, aki ekkor már Angliába emigrált, ha térben el is távolodott a tomboló örülettől, az időben nagyon is részese volt e kollektív rémálomnak. Arra a kérdésre, hogy mi óvta meg attól, hogy maga is nációvá váljon, Haffner így felelt: „Ami megóvott tőle, az az orrom volt. Meglehetősen kifejtett szellemi szaglóm vagy választékosabban szólva érzékelőszervem van valamely em-

beri, erkölcsi és politikai magatartásforma vagy gondolkodásmód esztétikai értékeinek (valamint ezek hiányának) felismerésére. A legtöbb németből sajnos hiányzik ez a képesség. Még a legokosabbak is csak arra képesek, hogy absztrakciók és dedukciók bevetésével ostoba vitákat folytassanak valaminek az értékéről, amiről, ha volna orruk, megállapíthatnák, hogy büdös. Nekem már akkor megvolt az a jó szokásom, hogy csekély számú meggyőződésemet az orrom segítségével alakítottam ki” (HAFFNER 2014: 128).

A történelmi időérzet szükségképpen a hosszú időtartamok hullámhosszára hangolódik. Tillmann az identitás egyéni és kollektív zavarai magyarázza az intézményes hagyományozás igényét. Mióta az identitás már nem a születéssel járó adottság, hanem személyes választás, a lehetőségek horizontjának kiszélesedése, repedés támad az együttélés módjaiban, a kötődésekben, az egyezményesség bizonyosságában. A jelenség ugyan örök kísérője az emberi létnek, de a lehetőség eszméinek elterjedésével kulturális, társadalmi problémává vált: „A lehetőség eszméje az emberek és dolgok viszonyának, magának a világnak az alapíthatósága modern gondolat! A középkor keresztény univerzumában éppoly elképzelhetetlen, mint a hellenisztikus világban. A lehetőség ilyen határtalanná akkor válik, amikor az európai emberiség horizontja hirtelen kitágul” (TILLMANN 2018: 179). Az identitás kilengéseit a kultúra intézményes áthagyományozása képes ugyan ellensúlyozni, de csak az aktuális közízlés hangsúlyai: „A hosszú tartamok, a nagyobb távon ható hagyományok egy kultúra alapozó képzetain, a gondolkodás és a magatartás közkeletű, meghatározó mintázatain keresztül érvényesülnek. Ebben különösen kiemelkedő szerepet játszik a rögzült tanrendszereken keresztül terjesztett kulturális kánon, benne az – itt kiváltképpen túlsúlyos – irodalmi” (Uo. 45).

A kultúra tehát abban az esetben válik áthagyományozhatóvá és átértelmezhetővé, ha az identitását őrző ember olyan kánonokat és kultuszokat örökít tovább, amelyekben a személyes választások hangolják össze a kollektív (természetes és konstruált) létezés morális elvárásait és parancsait. Erre a „lelki áthangolásra”¹ utal a szó etimológiai háttere is: „A kultúra szó a latin colore-ből származik, melynek sok jelentése van: lakik, művel, védelmez, vallásos tiszteletben részesít. Erről a közös töről ered a kultúra, a kolónia, a kultusz. A kultúra fő jelentése valaminek a művelése, gondozása lett, sokáig főként a természeti növekedés gondozását, a földművelést, az állatgondozást értették alatta. Cicero volt az első, aki metaforikus értelemben használta a filozófia definiálására: cultura animi (a lélek művelése).” (NGUYEN-FÜLÖP 2003: 16).

A lélek művelése ebben az értelemben tehát a kollektív kultúra személyes birtokba vételét, a történelmi múlt és a személyes jelen időhorizontjának egymáshoz illesztését is jelenti. Az a jelenben őrzött múlt, azaz az időben való létezés belépési pontjaihoz gyakran az élet kulcseseményei vezetnek el az identitáskereső embert. Schwendtner Tibor az eljövendő múltat azokhoz a kulcseseményekhez, egyedi történetekhez köti, amelyek abban segítik az embert, hogy múltjának emlékeit újraértelmezve saját jövőjére is hatással legyen. Nietzsche, Husserl és Heidegger filozófiáinak genealógiai szempontú megvilágítása nyomán jut el ahhoz a következtetéshez, hogy „... amennyiben megtaláljuk azt a kitüntetett szituációt, amely a bennünk ható múlt

¹ Hornyák Péter István a hangoltság jelenségét a szenvedés irányából veszi szemügyre. Heidegger nyomán arra emlékeztet, hogy a Dasein számára a világ nem az intellektus és a ráció útján, hanem a teoretikus tudat alatt/előtt működő hangoltságban nyílik meg, abban jelenvaló és csak abban válik érthetővé. Amennyiben a lelki szenvedést – ami nem azonos a melankóliával – is egyféle hangoltsággént ragadjuk meg, „akkor a hangoltságot mintegy szublimáljuk, vagyis mélybe sújtó ütéseit »kiterítjük«, annak energiáját önnön magunk számára használjuk fel” (HORNYÁK 2013: 90).

megfelelő rálátást biztosít, akkor e múlt mint elsajátított létünk része, növekedésnek indul, eleven részévé válik a jelenünknek” (SCHWENDTNER 2011: 77). E múlt felfrissítésével „... a hajdanvolt eredeti döntéseket mintegy újjáérezzük a gondolkodásunk segítségével, vagyis a teoretikus tradíciót beindító döntést újra meghozzuk, megismételjük” (Uo. 52). Mindehhez azonban „... az embernek magának kell saját hagyományaival megküzdenie és a saját szabadságából kiindulva kell megpróbálnia a saját hagyományát megtalálnia, választását megtennie – amennyiben autentikus módon próbálja élni az életét” (Uo. 98).

Mindez arra is figyelmeztet, hogy bár a mindenkori kortárs időben nem kontárkodhatunk bele mások mélyen személyes önfeltárási és útkereső erőfeszítéseibe, de a megosztásra ítélt emlékezeti időben azért ennek egyik lehetséges módjára igenis rá kell mutatnunk. A személyes hagyomány keletkeztetése ugyan a szubjektum szabadsága és felelőssége, ám a morálisan berendezett világban mégiscsak az erényközösségeinkből fakadó hajtóerők vezethetnek át az életünk kulcseseményein túli (ön)megértés tartományába. Az erény nyomában járva érlelődik meg tehát jellemünk is, ahogy erre Macintyre is rámutat: „A »morális« etimológiailag természetesen a moralisból származik. De a moralis szónak, akárcsak görög előzménynek, az éthikosznak – Cicero a *De fató*ban e görög szó fordítására használja a moralist –, az a jelentése, hogy a »jellemhez tartozó«, ahol is az ember jelleme nem más, mint állandósult diszpozíciói, amelyeknek megfelelően szisztematikusan inkább így, mint úgy viselkedik, ezeknek megfelelően van sajátos életvezetése” (MACINTYRE 1999: 61).

Amíg tehát a társadalmi morál a közösen is járható utakat jelzi (még inkább: jelöli ki), addig a jellem erejét tápláló erény a saját útkereséshez biztosítja a hajtóerőt. A moralitás identifikációs mintái természetesen belenőnek a történelmi időbe, így Lányi Andrást idézve „a jóról és rosszról alkotott fogalmaink (...) a történelmi egyént konstituáló szimbolikus interakciók világának alapszerkezetében adóttak. Ezért lehetséges ezekről értelmes párbeszéd, meggyőzés: megosztható meggyőződés. És csak ott beszélhetünk erkölcsi autonómiáról, ahol az együttcselekvők viselkedését szabályozó normák azonosítása ilyen diskurzus útján történik” (LÁNYI 1999: 117). A szerző emellett arra is emlékeztet, hogy az instrumentális képződményként is értelmezhető társadalmi lét nem csupán útjelzőkkel megrajzolt életvitel, hanem egyben életfeltétel is, hiszen „a társadalom nem más, mint a kölcsönös szolgálatok hatalmas, kooperatív vállalkozása” (LÁNYI 2000: 181).

Ferdinand Tönnies klasszikusnak számító felfogásában alighanem azért is szakít az egylényegű eszmék világával, hogy ne kelljen a felszabadult Egyént a légtüres és viszonytalan ürbe fellőnie. Meghagyja neki a társadalom és a közösség bipoláris életkereteit, mely kereteket persze más és más szabályok igazgatják. A társadalom dimenziójában az egyéni érdekekből származó célokat az eszközöktől elválasztó előnyöket és hátrányokat megkülönböztetni képes döntéseink révén, (kereskedelmi) cserékkel érhetjük itt el; míg a közösségekben az egyén akarata érzelmi telítettségű, melynek forrásvidékét a közösség tagjait összefűző, érzelmileg átítatott (önzetlen) emberi viszonyokban kereshetjük. Tönnies tehát akaratról beszél, de csak a közösség valóságkonstruáló ágensére tűzi fel a szabad akarat, (az ő szavaival élve) a lényegakarát jelvényét, míg a társadalom számára a választóakaratot tartja fenn: „A lényegakarát az emberi test pszichológiai ekvivalense, vagy az élet egységének princípiuma, amennyiben az életet a valóság azon formájának gondoljuk, amelyhez a gondolkodás maga is tartozik. (...) A választóakarat magának a gondolkodásnak egyik képződménye, amelyet ennél fogva az előidézőjével – a gondolkodás szubjektumával – való viszonyon belül illet meg a tulajdonképpeni valóság”

(TÖNNIES 2004: 97). A társadalmi instrumentum tranzakcionális érvényességéhez azonban fejlődést intencionális perspektívába is kell helyeznünk (SOMLAI 2004), azaz fel kell tételeznünk, hogy a társadalmi változás természetes (a változás a norma); a változásnak iránya van (fejlődési fokok láncolata); a változás immanens folyamat (belső okok váltják ki); a változás szükségszerű (mindezen tényezők összeadódva biztosítják a fejlődést); a változás okai invariánsok és konzisztensek (az okok állandóak) (NISBET 1969). Úgy is mondhatjuk, hogy ha helyes döntésekkel a változást fejlődésként éljük meg, akkor az élet eseményláncolatai – amint erre Ancsel Éva is figyelmeztet – sortörténésekké válhatnak bennünk: „Az ember lényege élete teljes történetében szétszóródik. Sorstörténésnek azt nevezem, ami visszahozza az embert ebből a szétszóratásból önmagához. Olyan történés válik azzá, amelyben az élet levetteki esetlegességeit, súlytalan ismétlődéseit, lefosztja az emberről azt a leplet, amelyet rászótt a világ, avagy ő maga szótt – függetlenül attól, hogy ezt tudatosan tette-e vagy sem” (ANCSEL 1995: 77).

Max Weber (1982) szerint az embert a célracionális cselekvései teszik hatékonnyá.² A produktív, racionális „cselekvő olyan egyén, akinek a viselkedése mindenekelőtt önérdékből fakad, tudása a környezettől megalapozott, preferenciarendezése jól szervezett és stabil, valamint megfelelő számítási képességekkel rendelkezik az optimális döntés meghozatalához” (Szántó 1999: 7). Fromm így értelmezi a produktív személyiséget: „A produktivitás az embernek azon képessége, hogy használja képességeit és megvalósítja a magában rejlő lehetőségeket. Amikor azt mondjuk, hogy az embernek használnia kell saját képességeit, az annyit jelent, hogy szabadnak kell lennie és nem függhet senki olyantól, aki uralkodhat személyisége és ereje felett” (FROMM 1998: 78). A produktivitás képességét elsősorban olyasféle irányultságként értelmezhetjük, amelyben nem csupán a mit (fejlődés, gyarapodás), hanem a hogyan (erények) erőterei határozzák meg a cselekvést. Képességeink kibontakoztatásához tehát olyan kompetenciákat kell azonosítanunk, amelyek nem csupán a produktumokhoz (alkotásokhoz) segítenek hozzá, hanem ahhoz is, hogy a produktivitás a fejlődésre való (varázslatos) nyitottságot is átélhető életgyakorlatba ágyazza be.

Oskar Negt (2004) szerint a produktív beállítódás rögzüléséhez a következő kompetenciákra irányulhat a figyelmünk: identitáskompetencia (az identitást veszélyeztető és annak hiányzó elemeit megerősítő kapcsolatok tanulása); technológiai kompetencia (a technika társadalmi hatásainak megismerésével fejlődik a megkülönböztetési képesség); az igazságosság kompetenciája (érzékenység a kisajátítással kapcsolatos tapasztalatokra, az igazságosságra és igazságtalanságra, az egyenlőségre és az egyenlőtlenségre); ökológiai kompetencia (a természet és a dolgok közötti emberi kapcsolat fenntartás); és végül a történelmi kompetencia (emlékezőképesség és utópiák alkotására való képesség) (BERNER 2004). Itt jegyezzük meg, hogy a kompetenciák, és különösen is a történelmi múltból kiszivárgó utópiák a kortárs jelenben lakó embert disztópikus útra is eltérítheti³, amennyiben az áthagyományozódás, az öröklődés önkontroll nélkül

² Bár 1917-es nagyszerű előadásában Max Weber az egyetemi oktatók tudományos elhivatottságáról beszélt, de fejtegetéseiből jól kiviláglik, hogy az az életgyakorlat, amelyik kizárólag az intellektualizáció folyamatára, az emberi élet racionális értelmezésére vállalkozik, az akarva vagy akaratlanul az ihletet, a szenvedélyes elmélyülést, az élet végső kérdéseit (és így a világot) fosztja meg varázstól. Ahogy írja: „A fokozódó intellektualizálódás és racionalizálódás tehát nem a saját életfeltételek gyarapodó ismeretét jelenti, hanem valami mást: azt a tudást vagy hitet, hogy amikor csak akarnánk, mindezt megtudhatnánk, hogy tehát itt elvileg nem játszanak közre titokzatos, kiszámíthatatlan hatalmak, hanem hogy ellenkezőleg, számítással elvileg minden dolgot uralhatunk. Ez viszont a világ varázstalanítását jelenti” (Weber 1998: 138).

³ Orvos-Tóth Noémi Örökölt sors című művében (2018) azokat a transzgenerációs eredetű problémákat, elakadásokat, negatív érzelmi viszonyulásokat és viselkedési mintákat veszi sorra, amelyek alján a szülők, nagyszülők és

uralja el az én- és világképet. Michael Tomasello szerint a „kumulatív kulturális evolúcióként” azonosított öröklődés mozgatóereje két forrásból táplálkozik. Az egyik forrás a szociogenezis (maguk a kulturális alkotások), másik pedig a kulturális tanulás (az alkotásokban lakó szándékok és látásmódok átélése). E két erőforrás – az ő kifejezésével élve – egy sajátos „lendkerékhatásban” adódik össze, ami azt jelenti, hogy a „valódi” kultúrák közvetítéséhez nagyon pontos szociális átadásra van szükség, de ezt a sikeres átadást csak a személyes kreatív újítások (új nézőpontok és perspektívák) garantálhatják (TOMASELLO 2002).

Nincs olyan életforma, emberi kapcsolat, amiben – ahogy mondani szokás – teljesen önmagunk lehetnénk. Az embereknek (ahogy erre a korábban megidézett német ifjú is emlékeztet) ugyanis ízlésük van, az őket összefűző kapcsolatokat viszont már a karakteres műfajuk mozgatja. A karakter az, amiben az ízlésekkel telített szándékok kölcsönösen fel- és elismerődnek bennünk, formát adva és irányt mutatva a közeledésnek. A közeledés természetét az identitások hangoltsága, azaz a kapcsolat műfaja úgy világítja be, ahogy a színpadi képet a fénymester; fényesebb hangsúlyt ad a történőknek, de sápadt homályba burkolja a történéseiben épp várakozókat. A megtörténés pillanatában az ízlések döntenek arról, hogy a történelem közvetítőiként (olykor foglyaiként) vagy a sors alakítóiként (olykor éppen foglyul ejtett akarataukban) öltünk-e alakot egy áthagyományozott karaktert megidéző életformában. Márai Sándor így ír erről: „Megtudtam, hogy ami egy emberből látszik, szavai, véleményei, cselekedetei, rokonszenvei és gyűlöletei az még egyáltalán nem ő – legtöbbször csak visszfénye valaminek vagy valakinek, aki megmásíthatatlan; hét fátyol rejti a világ elől, s ott él minden emberben, mélyen a kitapintható felületek mögött” (MÁRAI 1990: 285).

Az ízlés szerepe a természetes és digitális polgári életformában

„Engem úgy neveltek, hogy meg kell élni. Őt úgy nevelték, hogy élni kell, finoman és illedelmesen, szabályosan és egyformán, s ez a fontosabb. Óriási különbségek ezek.”

(Márai Sándor)

„Bizonytalán nincs semmi erősebben bevésve elménkbe vagy szorosabban összeszövődve lelkünkkel, mint a rend és az összhang eszméje vagy érzéke [idea or sense of order and proportion]. [...] Minő különbség harmónia és disszonancia, ritmus és torz görcs között! [...] Mármost mivel e különbséget egy világos belső érzéklet [internal sensation] azonnal észleli, úgy az észben [reason] ráadásul az is számba vétetik, hogy bárminő dolgokban éljen rend, úgy azok egy egységes céllal [unity of design] is bírnak és egy irányban tartanak: vagy egyetlen egésznek alkotóelemei, vagy önmagukban teljes rendszerek. (MÁRKUS [szerk.] 1977, 141–142; SHAFTESBURY 1999, 273–274)”

a még távolabbi múltban lakott elődök traumái munkálnak. A szerző amellet érvel, hogy sem az embert, sem a problémáit nem érthetjük meg, ha nem tárjuk fel – amennyire csak lehetséges – azt a családi múltat, amelynek homályából az egykor megélt drámák (más formában, alakban ugyan, de) átsugárzódnak, és bennünk élnek tovább. Amint írja: „Minden család egy miniatűr társadalom, amelynek megvannak a maga részben tudatos, részben tudattalan vélekedései az élet alapkérdéseiről. (...) Ez a hitrendszer kisgyerekkortól észrevétlenül kúszik be a bőrünk alá, és meghatározza, hogyan éljük majd az életünket” (Orvos-Tóth 2018: 226, 228).

Szécsényi Endre mély gondolatisággal és finom ízléssel megírt tanulmányában (2001) a következő kommentárral ajánlja figyelmünkbe Shaftesbury harmadik lordjának az ízlés közös rendje mellett érvelő gondolatmenetét: „Ez a közös-volt azonban alapvetően nem a közösen élt élet során kialakított udvariasság vagy tapintat, nem a közjóra és másokra tekintettel lévő érzület, hanem olyan az ember konstitúciójába ágyazott »természetes érzék«, amely a háttérben lévő (neo)platonikus metafizika feltételezésének megfelelően az ember és az univerzum felépítése közötti összhangot érzékeli. Ezért érthető problémátlan együttműködése az ésszel: az ész által »megélt«, »megérzett« harmóniát; az eszme és az érzet eleve szinkronban van” (SZÉCSÉNYI 2001: 48–49).

Prohászka Lajos 1944 és 1945 között írta meg azt a tanulmányát, melyben – Shaftesbury nyomán – az ízlés pedagógiai hangsúlyait emelte ki. Bár a tanulmány kortárs recepcióját is gazdagon feldolgozó Kísérő tanulmányt jegyző Orosz Gábor külön is emlékezteti olvasóit arra, hogy „Prohászka Lajos tanulmányát csak és csakis, mint az 1947-es Magyarország filozófiai-pedagógiai tartalmú tanulmányát ajánlott olvasni” (OROSZ 2010: 63), a moral sense társadalmopedagógiai utalásai máig sem fakultak meg. „Pedagógia és politika: a kettő kapcsolata az elmélkedésben már Platón óta szorosán összefonódott, vajon a platonista Shaftesburynek ne lett volna érzéke e kapcsolat iránt? Az összefonódás alapja nála a liberalizmus elve. Szabadelvű nevelés csakis olyan állami és társadalmi közösségben lehetséges, amely maga is szabadelvű. Az emberi természetbe vetett bizalom nélkül semmiféle közösség nem állhat meg, de ez a bizalom csakis a szabadság légkörében érelődhetik” (Prohászka 1947: 56). „Vannak azonban életünknek tudvalevőleg másféle szabályozásai is, amelyek nem a kötelesség fogalmából fejtik ki ezeket, mégis egyetemes érvényűeknek mondhatók. Ilyenek magatartásunknak a vallásos megigazulás irányába szerkesztett szabálykönyvei, s ilyen próbál megállapítani maga Shaftesbury is, amikor az ízlés apriori formáira alapozta erkölcsi magatartásunkat. Vajon csakugyan meghátrálás-e ez az erkölcsiségnek sajátos értelme és rendeltetése elől? A baj inkább abban van, hogy Shaftesbury az erkölcsiségnek erkölcsi megkötésével bennfelejt a tragikum fullánk-ját az emberi lélekben” (Uo. 69). „Nem szépelgésből, nem az esztétalelkűség pusztá bűvöletében történik tehát, ha Shaftesbury-hez fordulunk és az ő ösztönzéseiből akarunk meríteni, hanem azért, hogy vele foglalkozva, az ő példaszerű ellenállásán megtanuljunk, hogyan tudnók mai életünket durvaságaiból mi is újra kivetkőztetni. A jó ízlés különösen elesett korokban az erkölcsiségnek is hatalmas mementója. Mert ha szerencsétlenségünkre elveszítjük a mértéket önmagunk iránt, akkor minden más dolog iránt is csakhamar el fogjuk veszíteni” (Uo. 71).

A neveléstudós Prohászka által hangsúlyozott az ízlés legkorábban az érzékszerveken át történő érzékelést vagy ízlelést jelentette, amit metaforikus tartalommal (ízlés mint szellemi és erkölcsi ítélőképesség) a spanyol jezsuita Baltasar Gracián 1647-ben megjelent munkája (Az életbölcesség kézikönyve) gazdagított (GRACIÁN 1984). A fogalom további jelentésbővülése idővel magába fogadta a helyes mérték érzékének tapintatát, a szép és a rút megkülönböztetésének képességét, valamint az értelemtől független érzetítéletet. Shaftesbury harmadik grófja 1709-ben írt munkájában (Sensus communis. Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról) már magát a filozófiát is a jólneveltség szolgálatába állítja, hangsúlyozva, hogy egyféle belső morális érzékkel tapinthatjuk ki a világban rejlő harmóniát (SHAFTESBURY 2008). A racionalizmus hagyományában az ízlés már felülvizsgálható értelmi ítéletté formálódott, melynek eltéréseit a továbbiakban részben olyan objektív körülményekkel magyarázták, mint a nevelés vagy az adottságok, részben pedig olyan szubjektív okokkal, mint a tévedések és az előítéletek. A 18. századi angol felvilágosodás gondolkodói, pl. Hume: A Jó ízlésről (HUME 1992) pedig már

kifejezetten elismerték az ízlés megvitathatóságát. Az ízlés és a zseni fogalmi párhuzama is gyakran feltűnik az értelmezésekben, így Goethe az intenzív és extenzív lelkierők összpontosítását, Kant (2003) pedig a megítélés és a létrehozás kivételességét emeli be az ízlés értelmezési körébe. Utóbbi a *sensus communis* (közös érzék) és az ízlésítélet összefüggését azok morális vonásával is kiegészíti. Ez utóbbi fogalom egyben az ízlés általános problematikájához is elvezet, nevezetesen: a közösségeket összetartó és elválasztó ízlés individuális vagy közösségi természetű-e, jó és rossz ízlésről, vagy csak ízlésbeli különbségekről beszélhetünk, honnan eredtethetjük, miképpen művelhetjük ki, és milyen tétjei, előnyei vannak az ízlésnek? Gadamer (1984) az ízlést a társadalmi téren kívülre helyezve annak egyenjogúsító szerepére irányítja rá a figyelmet, Bourdieu (1984) ezzel szemben éppen a társadalmi osztályok közötti különbségek újratermelődésének eszközeként mutat rá az ízlés kulturális jelentőségére. A fogalom pedagógiai vonatkozásai között az az általános feltételezés érdemel különösen figyelmet, hogy az ízlés művelhető, gyakorlással finomítható, azaz beemelhető az „elveszett ízlés” veszélyével számoló nevelés teoretikus és praktikus tartományába.

Az elveszett stílus nyomában járó Eberhard Straub az épített környezet nagyvárosaiban talál rá arra az identitást cseppfolyósító, aktív és teljesítő életmódra, amely úgy folyik szét „akár a vaj a forró krumplin és ezért lemond arról, hogy autentikusan, mással össze nem téveszthető módon akarjon élni” (STRAUB 2018: 173). S mert a teljesítmény uniformizáló hatásától nem szabadulhatunk, idővel már társadalmi méretekben is ez az életmód válik zsinórmértékké: „A teljesítményre épülő társadalom szintén a normáktól és a normák teljesítésétől függ. A teljesítménytársadalom a zavartalan funkciófolyamatok együgyűségéből táplálkozik és az élettervezetek sokszínűségének hatására rögtön akadozni kezd” (Uo. 216). A nevelés társadalmi környezetének vizsgálata során ezzel az uniformizáló hatással is számolni kell, különösen is azért, mert nem csupán a középkor iskolavárosai, hanem modern utódjaik vezetőiben is gyakran felángol polgárpukkasztó ifjúság megregulázásának pedagógiai szenvedélye: „A nagyvárosnak most már lehetőleg azonos életmódra kell nevelnie az embereket, az eltérő viselkedést pedig büntetni kell vagy pedagógiai intézkedésekkel megelőzendő” (Uo. 184).

Az életmódok és a kultúrák történelmi alakulásaihoz mindvégig részvevő megértéssel forduló John Lukacs sem tanácsolhat mást olvasóinak, minthogy ha érzékenyek életük minőségére, szabadságára, akkor ne engedjék, hogy az előítéletek (és saját előítéleteik) fogságában maradván megörjenek, mert onnantól az opportunizmus útját járva lesznek kénytelenek szavaikat (akár gondolataikat is megcsúfolva) hozzáigazítani a körülményekhez. „Az előítélet emberi tulajdonság: még a kisgyermek fejében sincs *tabula rasa*. Az emberi minőség – és az alázat – éppen abban áll, hogy önmagunkkal szembenézve tudunk felülkerekedni egyes előítéleteinken: katolikusok számára a szabad akarat tudatával és a hit segítségével. (Gondolatainkban is: mert a szabad akarat lényege, hogy nemcsak tetteinkért és szavainkért, hanem gondolatainkért is felelősek vagyunk)” (LUKACS 2018: 16–17).

Amikor a baj igazi okát már felismertük, akkor az intézményes áthagyományozódás rutinjában elhalványult értelem felfrissítésével, a természetes kíváncsiság felébresztésével is orvosolhatjuk az identitást kikezdő regulázást. A szabadság és a demokrácia iskolai hatásaiban bízó Jerry Mintz is ezen a nyomon jár, amikor az oktatás eredeti értelméhez tér vissza: „Az oktatás kifejezés eredeti definíciója az emberekben inherensen rejlő tanulás előhívásához, kifejlesztéséhez kapcsolódik. Az állami iskolarendszernek ellenkező a feltételezése: inkább azt gondolják,

hogy a gyerekek üres edények, amelyeket meg kell tölteni tényekkel és információkkal, mintsem emberek, akik természetes kíváncsisággal és érdeklődéssel rendelkeznek” (MINTZ 2013: 64). Mintz természetesen nem tartozik azon széplelkek közé, akik vakon bíznak a gyermeki kíváncsiság elemi erejében. Akad itt azért másféle, kiérleltebb erő is, nevezetesen a szabályokkal irányított iskola bürokratikus szervezete, melynek – és inentől a szerzőt idézem – „... egymás fölé rétegzett szintjei az évek során egy megkövesedett rendszert hoztak létre, amellyel nagyon nehéz mit kezdeni. Minden esetben, ha valami probléma merül fel, kitalálunk egy újabb szabályt, ami újra még nehezebbé teszi a cselekvést” (Uo. 15–16).

A szabályok pontos betartása ugyan lehet a jóízlés jele is, ugyanakkor a morális látszatú viselkedéssel leplezett önérdek számára a szabálykövetés csak egy eszköz. A Max Webertől ismert célracionális és értékracionális cselekvés megkülönböztetése jó támpontot adhat az efféle dilemmák megfejtőinek, amint a Jon Elster által tovább gondolt racionális (eredménymotivált) és (az eredményeket figyelmen kívül hagyó motivációk mozgató) normavezérelt cselekvés elválasztása. Mindebből viszont nem következik, hogy pálcát kellene törnünk az önérdeküket inkább érvényesítő gyerekek (és felnőttek) feje felett. Ízlés kérdése, mennyire engedünk nekik, ahogy az is, hogy nekik ajándékozzuk-e utolsó ezüstkanalunkat. Az ízléssel pedig – ahogy a szófordulat is tartja – nem lehet vitatkozni. A normavezérelt cselekvés döntéelméleti helyét kereső Huoranszki Ferenc is erre a megértő alapállására helyezkedik, amikor a cselekvést nem csupán eredményességében, hanem minőségében, önértékében is szemügyre veszi. „Önmagunk és mások személyiségét többek között éppen azon az alapon ítéljük meg, hogy milyen egyensúlyt tudunk kialakítani viselkedésünkben e kétféle típusú motiváció között. Mivel nem vagyunk egyformák, különböző személyek esetében e motivációk különböző erejűek lehetnek. Nem kell, hogy minden esetben egyetértsünk, egymás viselkedésének megértésében elegendő annyit feltennünk, hogy mindnyájan képesek vagyunk e mérlegelésre. Ha a másikat kritikával illetjük, talán azért tesszük, mert úgy véljük, helytelenül értékeli az egyes tényezők súlyát. Mint fentebb említettem, az a véleményem, hogy sok *esetben de gustibus non est disputandum*” (HUORANSZKI 2003: 107–133, 117).

A Nobel-díjjal is jutalmazott kilátásméletében Daniel Kahneman még az önérdekkövető gazdasági döntésekben is kimutatta az irracionális torzítások hatásait, az észlelés referenciafüggőségét, a veszteséghez és a nyereséghez kapcsolódó személyenként eltérő beállítódások, valamint a leegyszerűsítő érzelmi heurisztikák torzításait. A pedagógia számára sem ismeretlen tulajdonsághelyettesítési modell például egy olyan heurisztika, melynek lényege, hogy az emberek azért hajlamosak komplex feladatokat leegyszerűsíteni, mert néhány heurisztikus alapelvben megbíznak. Ha tehát minden bennünket elérő inger olyan automatikus érzelmi értékelést idéz elő bennünk, amelyekre gyors és erőfeszítés nélküli reakciókkal válaszolunk, akkor biztosak lehetünk abban, hogy ítéleteinket és preferenciáinkat intuitív heurisztikák befolyásolták. Tekintve, hogy ezek a heurisztikák „gyors és többé-kevésbé automatikus ítéletalkotási hüvelykujjszabályok (...), az ítéletalkotások és a szándékok is intuitívek, de akaratlagos és tudatos folyamatokkal módosíthatók vagy felülvizsgálhatók” (KAHNEMAN 2010: 101–121, 114–115). Kahneman pszichológusként arra is felhívta a figyelmet, hogy a tapasztalati és az emlékező énünk másként látja és látatja a világot és benne önmagunkat. „Az emlékek formálják ízlésünket és döntéseinket, és az emlékeink olykor tévesek. (...) A tapasztaló énnek nincs szavazati joga. Az emlékező én olykor téved, mégis ő vezeti belső nyilvántartásunkat, ő összegzi élettapasztalataink tanulságait. És persze ő hozza a döntéseket is. A múltból a jövőbeni emlékeink

minőségének, és nem a jövőbeni tapasztalásaink minőségének maximalizálását tanuljuk meg. Ez az emlékező én zsarnoksága” (Uo. 448, 444).

Az észlelés problematikájához érzékeny tapintattal közeledő Ballér Endre oktatás- és tantervkutató (messze túlmutatva a didaktika közvetlenségén) a fenomenológia és Gadamer gondolati világából emeli ki az észlelés pedagógiai szempontból releváns formáit. Itt említi meg a megértést, mint az érthetővé tétel (képzésként is azonosítható) folyamatát, melynek nyomán a tanulóknál a megértésre irányuló általános érzék is finomodik. Az ítéloerőt (a magolás e kiváló ellenszerét) a helyes állásfoglalás képességként írja körül, mely állásfoglalásba a tanultak helyes (vagy helyénvaló) alkalmazását is beleérti. Az ízlés fogalma (a szellemi megkülönböztető képesség klasszikus értelmezésében) szintén helyet kap a megértés formái között (Ballér 2002: 19–22). Mindezek nyomán a megértést az egyéni és közös tanulási tapasztalatok és az ezekhez kapcsolódó reflexiók „horizont összeolvadásaként” nevezi meg.

Lovász Ádám az észlelet problematikáját a fenomenológia, az életfilozófia, a Gestalt-pszichológia vonatkoztatási mezőiben megragadva abból indul ki, hogy az „... észlelés egy áramlás, mivel az észlelő entitások folyamatos mozgásban vannak” (LOVÁSZ 2018: 30.). Az észlelést (James nyomán) olyan áramlásnak tekinti, amelyhez a létmódokhoz tapadt tiszta tapasztalatok vezetnek el. „A tiszta tapasztalat az, ami, párolgó őszinteség, a relációkat összefűző szövet” (Uo. 37), a tanulás pedig nem más, mint „...holisztikus adaptáció, kommunikatív tevékenység, a tiszta tapasztalatra való rácsodálkozás. Amint feltárulkoznak a rések, igyekszünk betölteni azokat tapasztalati úton szerzett adatokkal, valamint olyan fogalmakkal, amelyeket alkalmasnak érzünk a gyakorlati adaptációink elősegítéséhez” (Uo. 39). Bár a szerző igényes gondolatiságának mélyebb rétegeihez a művészi nyelvhasználatban kevésbé járatos olvasó bajosan férhet hozzá, maga a problematika azonban még a gyakorlati észjárásúak számára is nyilvánvaló. Nevezetesen az, hogy miképpen tarthatunk lépést az informatikai (virtuális) környezet egyre gyorsuló fejlődésével. A szerző válasza az emberi érzet, észlelet virtualitásba való kiterjesztése (deterritorializációja).

Az online tanulási környezetek tervezői, az adaptív és személyre szabott tanulás informatikai fejlesztői számára ez persze már nem filozófiai feladat.

A digitális életforma frázisait meghaladó karaktervonások

„Homályosan és megszövegezetlenül, de azt hittem, az ember nem az, akinek születik, nem is az, aki aztán lesz belőle, hanem mindig, mindenben túl permanens lehetőség.”

(Márai Sándor)

A digitális életforma frázisa, mint minden frázis, a túlságosan gyakori használat folytán értelmileg kiüresedett, ámde kommunikációképes közhely. Tartós jelenlétét az áthagyományozott sztereotípiák narratív reprodukálásai biztosítják. Íme, egy példa:

Az emberek lusták gondolkodni, ezért inkább fecsegnek, még hozzá minden platformon, éjjel és nappal, képpel és hanggal, szlenggel és Emojival. Tények helyett véleményekkel tömlik magukat és virtuális partnereiket, az igazságkeresésről persze már rég leszoktak, viszont lelkesen

lájkolnak az égvilágon minden kacatot, amit kedvenc véleményvezérük megoszt velük. A kértelkedést még hírből sem ismerik, sőt kifejezetten élvezik, ha az orruknál fogva vezetik őket. És mert emlékezni már képtelenek, így a múlt felidézésével egyáltalán nem is bajlódnak, inkább tovább lefetyelnek a lényegtelen hírfolyamból. Alkalmatlanok a kritikára, ezért minden nekik nem tetsző véleményezőre agresszív kommenteket zúdítanak, vagy ha őket kritizálják, a bűnöst egyszerűen kitiltják a buborékban élő törzsükből. A gyereket néha az óvodában felejtik, viszont a telefonjuk nélkül egy lépést sem tesznek. Csak tudnám, hová is igyekeznek.

Ullmann Tamás MacIntyre, Ricoeur, Taylor, Carr és mások nyomán a reprodukív narratív identitás természetét a narratív személyes azonosság elméletével karakterizálja. Az elmélet fókuszában a történetekben elrendezett tapasztalatok állnak, így nincsenek tiszta tények, mindent kontextusokban észlelünk, és narratív sémákba rendezünk. Ebből következően mind magunkat, mind másokat csak történetekbe ágyazva próbálunk észlelni és megérteni. „Életünk egésze narratív akaratként jelenik meg számunkra, és személyes azonosságunk összes rétegeit csak egy narratív azonosság formája képes maradéktalanul egyesíteni” (Ullmann 2013: 30).

A narratív azonosság tablóján akkor jelenik meg az első repedés, amikor a másik számára is érthető nyelvi formába próbáljuk önteni a velünk megtörténeteket. A nyelvben való gondolkodás nehézségeit vizsgáló Noam Chomsky következő fejtegetése azért is vág a frázisokkal árnyalt problematika elevebébe, mivel mindig nagy a kísértés, hogy bár a megértett valóság mindig igazabb, a sztereotip sémák vonzása elől mégis nehéz kitérni. Amint írja: „Más élőlényekkel ellentétben gondolkodó emberként igyekszünk mélyebben megérteni a tapasztalati jelenségeket. E gyakorlatokat többféle névvel illelhetjük, nevezhetjük mítosznak, mágiának, filozófiának vagy tudománynak. (...) Ilyen értelemben nem beszélhetünk afféle egyes szám harmadik személyben vett, objektív szempontú tudományról, csupán különféle első személyű nézőpontokról, amelyek azonban az emberek között elég szorosan összepasszolnak ahhoz, hogy gondos és kooperatív vizsgálódás révén valamilyen nagyarányú egyetértés létrejöhessen” (CHOMSKY 2018: 156).

A személyes lét virtuális kiterjesztésével, a társadalmi terek online terekbe és különféle hálózatokba (például közösségi, média, kibeszélő, vagy véleményhálózat) való belépésével a személyes azonosságot az identitást kontemplatív és a cselekvő értelemben megjelenítő narratív keretezés óvhatja meg a kiüresedett és elidegenedett frázisoktól. Ebből a nézőpontból keretezésként foghatjuk föl az egyén külső (társadalmi és állami) érvényesülését, valamint a belső (személyes és közösségi) érvényességét. Az érvényesség (azaz a megérthetőség, az áttetszőség és előrejelezhetőség) határain belül mérsékelhető az a veszély, amit korábban az énmegjelenítés (észlelésének torzításaival, a frázisokkal telített sztereotípiákkal, valamint a disztópiákkal szennyezett elváráshorizonttal azonosítottunk. Ebben a megközelítésben a digitális környezet demokráciája „nem kényszeregyesülés, nem legitimálja felső hatalom; az együttélésnek olyan közösségi formája, ami a felhasználók közös cselekvése által folyamatosan (ki)alakul. A digitális polgár produktivitásának ezért alapvető feltétele, hogy felelősséget vállal a nagyobb közösségért, és végső soron a digitális demokrácia állapotáért, hiszen ő az, aki értelmezi (parafrezálja) ennek alapelveit, szimbólumait; és ő az is, aki saját produktumai (történetei) révén passzív megfigyelőként, potyautasként vagy aktív érték-teremtőként újraalkotja, kimondja és elbeszéli (kanonizálja) ezeket” (DOBÓ-PERJÉS: 2013: 35).

Ahogy a bevezető is utalt rá, az állampolgár közege a modern demokratikus állam, míg a digitális állampolgáré az online világ. E két világ – a demokratikus állam és a digitális környezet – közötti átjárási pontjaira az autonómia, a felelősség, a részvétel, a választás szabadsága, a nyilvánosság, a véleményszabadság vagy a decentralizált társadalmi működés elvei és gyakorlata mutat rá. (1. táblázat)⁴

David Riesman szerint a társadalom karaktere határozza meg az egyén viselkedését és személyiségét, melynek nyomán a személyiség lehet belülről vagy kívülről irányított. A két típust jellemző vonásokat az alkalmazkodás forrás, a személyes célok, a kontrollmechanizmusok, a szankcionálás módja, valamint a társadalom demográfiai jellemzői határozzák meg. A kívülről irányított személyiséget inkább a „parancsra” váró elváráshorizont, míg a belülről irányítottat a stabil értékekkel bíró cselekvéshorizont perspektívája igazítja el. Amíg a belülről irányított embert a releváns kapcsolataiban teljesedik ki, addig a kívülről vezérelt emberek végül olyan tömeget fognak alkotni, amelyben azért lesz az ember „magányos, mert nincsenek eligazító és élő hagyományrendszerei, követésre készítő tekintélyei; bensővé tett értékei; mély és tartós személyes kapcsolatai. Tömeg, mert az egyén életében megnőtt és egyre növekszik a személytelen intézmények és az anonim helyzetek szerepe; az individualizáció előrehaladtával kiterjed a »társas magány« állapota, a pusztta térbeli és társadalmi egymás mellett lét.” (PATAKI 1998: 85).

Csíkszentmihályi Mihály arra is emlékeztet, hogy e kétféle orientáció közötti versenyt az egyénnek nem feltétlenül kell tétlenül néznie, hiszen a választás, a döntés lehetősége mégis csak az ő kezében van. „Amíg engedelmessé válnak a biológiai hajlamainkra épülő, a társadalom által belénk kondicionált inger-reakció mintáknak, addig kívülről irányíthatóak vagyunk. (...) Az egyénnek, hogy képes legyen felülemelkedni hétköznapi aggodalmain és félelmeiben, függetlenné kell válnia társadalmi környezetétől, legalább olyan mértékig, hogy ne kizárólag ennek a környezetnek a jutalmi és büntetői irányítsák az életét” (Csíkszentmihályi, 2001: 44). Fromm a nevelés és a manipulálás közötti különbségről szóló intése azért érdemel figyelmet, mivel e kétféle viszony is befolyásolhatja, hogy a felnőttkorba lépett egyént a belülről vagy kívülről irányítottság fogja-e jellemezni: „A nevelés egyet jelent azzal, hogy segítsünk a gyerekeknek valóra váltani a lehetőségeit. A nevelés ellentéte a manipuláció, amely a lehetőségek kifejlődésének lehetőségébe vetett hit hiányán alapul, és azon a meggyőződésen, hogy a gyerekből csak akkor lesz valamirevaló ember, ha a felnőttek beletáplálják, hogy mi a kívánatos, és elnyomják benne, ami szerintük nem az” (FROMM 1993: 160).

Fromm szerint „A karakter (...) az a (viszonylagosan állandó) forma, amelybe az emberi energia az asszimiláció és a szocializáció során terelődik. (...) Az egyik vagy másik karaktert tekintetük erkölcsi szempontból nemkívánatosnak, hordozójának mindazonáltal biztosítja a következményében logikus cselekedetet, és megszabadítja őt attól a nyűgtől, hogy minden egyes alkalommal új és átgondolt döntést kelljen hoznia. Az illető képes karakterének megfelelően berendeznie az életét, és egyúttal bizonyos egyensúlyt létrehozni a külső és a belső helyzete között. (...) A karakternek azonban nem pusztán annyi a szerepe, hogy az egyes ember számára lehetővé tegye a konzisztens és »értelmes« cselekvést, de egyben az egyén társadalmi alkalmazkodásának

⁴ „A demokratikus intézmények működése, mint minden más intézményé, az emberek cselekedetein múlik, akik élnek a lehetőséggel, hogy ésszerű megvalósulásokat érjenek el” (Sen 2021: 454).

alapja is” (FROMM 1998: 58).⁵ Tételei a következők: mivel a karakterirányultság és a társadalmi szerkezet között szoros kapcsolat áll fenn, így a karakterképződés legfontosabb mozgatórugóit a társadalmi szerkezetben találjuk meg. Ugyanakkor azt is számításba kell vennünk, hogy a társadalom konkrét működése viszont csak a karakterekben felgyülemelő érzelmi (és intellektuális) erő érzékelésével (észlelésével) érthető meg. A karakterben tehát a világgal való kapcsolatunk természetfelelő ki, nevezetesen az, hogy milyen viszonyt alakítunk ki a világ dolgaival (asszimiláció), és a társadalmat benépesítő emberekkel (szocializáció).

Fromm a karakterek négy alaptípusát a védekező, a befogadó, a kihasználó, valamint a marketing-orientációjú karakterben különítette el, hangsúlyozva, hogy az adott karaktert jellemző pozitív vagy negatív vonások egyaránt fontosak (vagy éppen lényegtelenek) egy konkrét élethelyzet megoldásában.

A védekező (megőrző) karakter típusos vonásai az óvatosság, a megfontoltság, és az a félelme meggondolt lojalitás, amivel biztonságos körülményeket igyekszik magának teremteni. Az erőforrások felhalmozása és takarékos használata kétségkívül védekező stratégia, melyben a viselkedési minták pontos követése, az emberek és dolgok tulajdonlása, valamint a külső veszélyekkel szembeni beállítódás vezérli a személyiséget. A védekező karakterek főként arról ismerszenek, hogy „Gyanakvóak és kifejezett érzékük van az igazságossághoz, ami valójában azt jelenti, hogy »ami az enyém, az az enyém, ami pedig a tiéd, az a tiéd«” (FROMM 1998: 65).

A befogadó (elfogadó) karakterek szakértők segítségével mentén igazodnak el a világban, ennek megfelelően vakon bíznak a számukra mindig megterhelő döntésekhez szükséges tanácsokban, amihez minden szükséges (vagy annak látszó) információt, ötletet, érzelmet meg is szereznek, hogy biztonságban tudhassák magukat. Mivel nem erősségük a felelősségvállalás, így nem annyira magukban, mint inkább a szakértői tanácsokban bíznak. „Gyakorta valódi melegség jellemzi őket, és szeretnének másokon segíteni, ám végső soron segítőkészségüknek is csak az a célja, hogy biztosítsák a maguk számára az illető jóindulatát” (FROMM 1998: 62).

A kihasználó (elvétele) karakterre „a bizalmatlanság és a cinizmus, az irigység és a féltékenység a jellemző. Mivel csak olyan dolgok okoznak számukra örömet, amelyeket másoktól elvehetnek, túlértékelik a másét és alábecsülik saját tulajdonukat” (FROMM 1998: 63). A kihasználó szemében az az értékes ember, akiből még van mit meríteni, ugyanakkor a bennük munkálkodó kihasználó és kizsákmányoló szándékot nem okvetlenül a rosszindulat mozgatja, gyakorta csak arról van szó, hogy praktikusabb valamit megszerezni, mint önmagunkból kitermelni.

Fromm marketing-orientáltnak azt a karakterirányultságot nevezi, melynek lényege, hogy az ember maga is csereértékkel rendelkező áru. A marketing-orientált karakter legfőbb jellemzője az, hogy mindig képes megfelelni a jövedelmezőnek látszó elvárásoknak és igényeknek. „Az »emberek vásárára« – írja Fromm – is divatosnak kell lenni, és ahhoz, hogy valaki divatos legyen, tudnia kell, milyen típusú személyiségnek van a legnagyobb kereslete. Ezt az általánosság szintjén már az iskola tanítja, az óvodától az egyetemig, ami aztán a családi környezetben tökéletesedik” (FROMM 1998: 67). (A 2. táblázat azt foglalja össze, hogy milyen pozitív és negatív személyiségvonások keveredhetnek az előzőekben felvázolt karakterekben.)

A természeti, társadalmi és kulturális terek után a virtuális terekbe is belépő digitális polgár karakterének megrajzolásakor (3. táblázat) – követve Eric Fromm pozitív és negatív tulajdonságokat is megjelenítő tipológiáját – emlékeznünk kell arra is, hogy ez a jelenlét is eredményezhet produktív és regresszív folyamatokat, attól függően, hogy a környezet az értékteremtést, vagy inkább az egyéni és a közösségi lehetőségek szűkülését, korlátozását támogatja (1. ábra).

⁵ „A gyermek karakterét a szülők karaktere formálja, s ennek megfelelően fog a gyermek fejlődni. A szülők karakterét és nevelési módszerét kulturális környezetük társadalmi struktúrája határozza meg. Az átlagcsalád a »társadalom pszichológiai képviselője«. Miközben a gyermek családjához alkalmazkodik, elnyeri azt a karaktert, amely később alkalmassá teszi a társadalmi életben rá váró feladatokra” (Fromm 1998: 59)

**A DIGITÁLIS POLGÁRI IDENTITÁS
KITERJESZTŐ ORIENTÁCIÓ**

<i>produktív vonások</i>	figuratív magok	<i>nem-produktív vonások</i>
nyitott és művelt világpolgár	IDENTITÁS	provinciális nyárspolgár
személyek fölötti közjó	KÁNON	patrimonális közösségi érdek
értékteremtő teljesítmények	REFERENCIA	méltóságteremtő funkcióvadászat
a valóság tényeinek és lényeinek megértése	TÖRTÉNÉS	a hatások és mozgások múltó csomópontja
az ember beszédben fedezi fel önmagát	TÖRTÉNET	engedelmeskedik a stílusnyomásnak
a kollektív emlékezet kultúrája	TUDÁS	a megalvadt vélemények felejtéskultúrája
a titoktartó közösségi élet visszatükröződése	HIEDELEM	a titoktalan törzsi életmód varázstalansága
a liberális korporativizmus hőse	ÉLETSTÍLUS	a tekintélyelvű korporativizmus szájhőse
tapasztalatok az önazonos történetekben	AUTONÓMIA	a narratív szerkezetű önazonosság feltörése
a megvalósulásfókuszú igazságosság	FELELŐSSÉG	a rendszerfókuszú igazságosság
a találkozások énmegerősítő hangoltsága	RÉSZVÉTEL	a találkozások énreprezentáló felhangolása

1. ábra

A digitális polgári identitás karakterének vonásai

A polgárosodást, ezt a tipikusan európai történetet a XVIII–XIX. század városi életformája indította útjára, és bár a polgár, a gentleman, a Bildungsbürger vagy a honnête homme karakterének figuratív magjaiból más és más történelmi gyakorlat értékelődött fel, ám az idea, a nemzedékről nemzedékre áthagyományozott, és megtapasztalható személyiségvonásokban megőrzött és „újraemlékezett” jellembeli ízlés létező nyomaira újra és újra rátalálhatunk, amikor személyes, társadalmi, gazdasági, vallási, vagy bármiféle különbségek, viták, súrlódások éleit konszenzuális megoldásokkal kerekítjük le.

Az újraemlékezett múlt nem egyszerűen az emlékezeti tények és lények alkotta valóság átkeverését jelenti, sokkal inkább egy olyan „újraeremtő” műveletet, amivel az ismertből ismeretlent, a vártból váratlant, a krédóból posztulátumot varázsolunk.⁶ Az élet fontos pillanata ez; az ismert és már értelmezett dologi vonatkoztatások (tárgyasítások) elhagyása, a mások által keletkeztetett (elgondolt) emberkép újraértelmezése (érlelődés), az élettörténet mélyén lehorgonyozott ideák, alapviszonyok és képzetek fellazítása, végül pedig az élet értelmének, az eredet alapításának újbóli megismétlése (és áttemelése a megvalósíthatóságba) olyan mozzanatai ennek a pillanatba ékelődött varázslatnak, mely mozzanatok ha digitális állampolgárt nem

⁶ Még a legszemélyesebb emlék, még az olyan események emléke is, amelyeknek mi voltunk az egyedüli tanúi, még a ki nem fejezett gondolatok és érzelmek is egy egész fogalomhalmazzal állnak összefüggésben, amit sok más emberrel együtt birtoklunk: személyekkel, közösségekkel, helyekkel, időpontokkal, szavakkal és fordulatokkal, valamint okfejtésekkel és eszmékkal, vagyis a teljes anyagi és erkölcsi erejével annak a társadalomnak, amelybe beletartozunk vagy beletartoztunk” (HALBWACHS 2021: 40).

is teremtenek a hajdanvolt polgárokból, ám az emlékezett emberben mégis csak felébresztik az emlékezőt, azt a történetes embert, akivel találkozva már a talányos jövőre is emlékezhetünk.

Az ember kérdésekkel telve születik erre a világra, de csakhamar felszólítások között találja magát. Megérti hát, ki gyorsan, ki lassabban, hogy a felszólítás egyetlen jó válasza az engedelmesség. Hosszú tanulóévekbe, ha nem épp egy életbe kerül, amíg lecsutakoljuk magunkról a felszólítotttság csukaszürke porát, és még további évekbe, amíg kijelentő módon is megtanulunk élni, a kérdésekre válaszolni, és megtanulunk pontot is tenni, ahol csak lehet. Amíg csak lehet, egyetlen pontot, mert eljön a pillanat, amikor a pontból már három lesz, és a megélt idő újra kérdőjelbe hajlik bennünk.

„Azt hiszem, értem: abból, amit a toronyban hallottam, rájöttem, hogy a városuk létének jogosultságát az adja, hogy védelmezi és őrzi a máshol már elfeledett kezdetet. (...) Azzal viszont, hogy ha valakit idegennek tartunk, megtagadjuk létének e kezdethez való kötődését, legyen az bármi is; a kezdet viszont megszűnne kezdet lenni, ha bármi kívül esne a hatalmán.”

(Michal Ajvaz)

Irodalomjegyzék

- Ajvaz, Michal (2007): A másik város. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Ancsel Éva (1995): Az élet mint ismeretlen történet. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Ballér Endre (2002): Néhány gondolat a hermeneutika és a neveléstudomány kapcsolódási pontjairól Gadamer: Igazság és módszer c. munkájában. In: Buda András (szerk.): Pedagógia és hermeneutika. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen. 19–22.
- Berner, Hans (2004): Az oktatás kompetenciái. Bevezetés az oktatásközpontú tervezés és a reflektív oktatás elméleti alapjaiba. Aula Kiadó, Budapest.
- Bourdieu, Pierre (1984): Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste. Routledge, London.
- Chomsky, Noam (2018): Miféle teremtmények vagyunk? Kossuth Kiadó, Budapest.
- Csikszentmihályi Mihály (2001): FLOW. Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dobó István-Perjés István (2013): A digitális állampolgárság narratívái neveléstudományi kontextusban. In: Lévai Dóra-Domonkos Katalin (szerk.): Digitális állampolgárság Konferencia, 2013. Konferenciakötet. ELTE PPK, Budapest. 25–37.
- Fromm, Eric (1993): A szeretet művészete. Háttér Kiadó, Budapest.
- Fromm, Eric (1998): Az önmagáért való ember. Az etika pszichológiai alapjainak vizsgálata. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Gadamer, Hans-Georg (1984): Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlat. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Gracián, Baltasar (1984): Az életbölcesség kézikönyve. Helikon Kiadó, Budapest.
- Haffner, Sebastian (2014): Egy német története. Emlékeim (1914-1933). Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Halbwachs, Maurice (2021): Az emlékezés társadalmi keretei. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Hornyák Péter István (2013): Az identitás kétségbe esése – avagy a kétségbeesés identitása? In: Bujalos István, Tóth Máté és Valastyán Tamás (szerk.): Az identitás alakzatai. Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft., Budapest. 77–95.
- Hume, David (1992): A jó ízlésről. In: David Hume összes esszéi I. Atlantisz Kiadó Budapest. 222–244.p.
- Huoranszki Ferenc (2003): Döntésmélet és erkölcsi normák. In: Gál Róbert Iván – Szántó Zoltán: Cselekvésmélet és társadalomkutatás. Közgazdaságtudományi Szemle Alapítvány, Budapest. 107–133.

- Kahneman, Daniel (2010): A korlátozott racionalitás feltérképezése az intuitív döntések és választások szempontjából. *Köz-Gazdaság*, 5(1), 101–121.
- Kant, Immanuel (2003): *Az ítélőerő kritikája*. Osiris Kiadó Kft., Budapest.
- Kertész Imre (1992): *Gályanapló*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Lányi András (1999): *Együttélés. A humánökológia a politikai filozófiában*. Liget Műhely Alapítvány, Budapest.
- Lányi András (szerk.) (2000): *Természet és szabadság. Humánökológiai olvasókönyv*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lovász Ádám (2018): *Az érzet deterritorializációja*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Lukacs, John (2018): „A boldogság feladat” John Lukacs füveskönyve. Európa Kiadó, Budapest.
- Macintyre, Alasdair (1999): *Az erény nyomában. Erkölcselméleti tanulmány*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Márai Sándor (1990): *Egy polgár vallomásai I-II*. Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, Budapest.
- Márai Sándor (1991): *Föld, Föld! ... Emlékezések*. Akadémia Kiadó, Helikon Kiadó, Budapest.
- Márai Sándor (1992): *Az igazi*. Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, Budapest.
- Míntz, Jerry (2013): *Szabadság és demokrácia az oktatásban*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Negt, Oskar (1997): *Kindheit und Schule in einer Welt der Umbrüche*. Steidl Verlag, Göttingen.
- Nguyen Luu Lan Anh-Fülöp Márta (válogatta és szerkesztette) (2003): *Kultúra és pszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ollé János et al. (2013): *Digitális állampolgárság az információs társadalomban*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Orosz Gábor (Szerkesztette és a Kísérő írást írta) (2010): *Prohászka Lajos: Shaftesbury – A self-control esztétikája* – <https://mek.oszk.hu/08300/08326/08326.pdf>
- Orvos-Tóth Noémi (2018): *Örökölt sors. Családi sebek és a gyógyulás útjai*. Kulcslyuk Kiadó, Budapest.
- Pataki Ferenc (1998): *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Prohászka Lajos: *Shaftesbury – A self-control esztétikája*. Pantheon 1. szám, 1947, 35–72. p.
- Robert A. Nisbet (1969): *Social Change and History. Aspects of the Western Theory of Development*. New York, Oxford University Press.
- Schwendtner Tibor (2011): *Eljövendő múlt. Genealógia Nietzschénél, Husserlnél és Heideggernél*. L'Harmattan Kiadó – Magyar Daseinanalitikus Egyesület, Budapest.
- Sen, Amartya (2021): *Az igazságosság eszméje*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Shaftesbury, Lord (2008): *Sensus communis. Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Somlai Péter (szerk.) (2004): *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Straub, Eberhard (2018): *Az élő város. Az urbánus életformák változásai*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Szántó Zoltán (1999): *A társadalmi cselekvés mechanizmusai*. Aula Kiadó, Budapest.
- Szécsényi Imre (2001): *Az ízlés mint sensus communis*. Laokoón, 1, 40–68. <http://laokoon.c3.hu>
- Tillmann József Adalbert (2018): *Az eseményhorizonton túl. Terek, kultúrák, távlatok*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael (2002): *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tönnies, Ferdinand (2004): *Közösség és társadalom*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Ullmann Tamás (2013): *A narratív, a traumatikus és az affektív szubjektivitás*. In: Bujalos István, Tóth Máté és Valastyán Tamás (szerk.): *Az identitás alakzatai*. Kaligram Könyv- és Lapkiadó Kft., Budapest. 21–36.
- Weber, Max (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest.
- Weber, Max (1998): *A tudomány mint hivatás*. In: Weber, Max: *Tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest.

Mellékletek

DEMOKRATIKUS ÁLLAM		DIGITÁLIS DEMOKRÁCIA		DIGITÁLIS KÖRNYEZET
ÁLLAMPOLGÁR		DIGITÁLIS ÁLLAMPOLGÁR		TUDATOS FELHASZNÁLÓ
Egyenjogúság, esélyegyenlőség, szólásszabadság, nyilvánosság, nyilvános igazságértékesítés, autonómia stb.	↔	<i>Alapelvei az egyenlőség és a szabadság értékeire épülnek.</i>	↔	Méltányosság, szabad véleménynyilvánítás, nyilvánosság, más emberek és közösségek tisztelete, öntudatosság stb.
Alkotmányok, alapítók, társadalomfilozófiai- és politikai írások és diskurzusok stb.	↔	<i>Elsősorban normatív-morális fogalom. Vannak manifestált szimbólumai.</i>	↔	Felhasználási feltételek, netikett, kompetencia-rendszerek stb.
Nem az egyén van az államért, hanem az állam az egyénért	↔	<i>Középpontjában az ember áll. Nincs felülről vagy kívülről érkező legitimitáció.</i>	↔	A decentralizált hálózat középpontjában az egyén áll
Aktív részvétel a közügyekben, civil szervezetekbe, pártokba tömörülés, képviselők és érdekcsoportok szervezése, választás, tudatosítás stb.	↔	<i>Legitimálásának, fennmaradásának és produktivitásának záloga a közösségért is felelősséget vállaló és aktívan fellépő egyén/közösség.</i>	↔	Csoportokba, közösségekbe és hálózatokba tömörülés, értékteremtés, információ-megosztás, érdekérvényesítés stb. céljából
Decentralizált intézményrendszer, autonóm szervezetek	↔	<i>Az interperszonális és intézményes együttműködést hálózati jellegű.</i>	↔	Nem hierarchikus, konnektivista struktúra
Társadalmi kommunikáció, népszavazás, média stb.	↔	<i>Sokirányú, sokszereplős, számos technikai eszközzel támogatott, alulról építkező kommunikáció jellemzi.</i>	↔	Hálózati kommunikáció, web2, blogok, twitter stb.
A demokrácia sosem befejezett, szűkülhet, korlátozódhat, de tágulhat és mélyülhet is	↔	<i>Nem természeti képződmény, hanem emberek alkotta, nem-triviális rendszer.</i>	↔	Az internet folyamatosan változó, alakuló nyitott rendszer
Szabad választás, verseny, piacgazdaság, innováció, transzparencia	↔	<i>Működéséből előnyök és lehetőségek származhatnak az egyén/közösség számára.</i>	↔	Információhoz való korlátlan hozzáférés, átláthatóság, szabadság az önálló döntéshozatalban, innováció
Anarchia, totalitárius rendszerré válás, potyautasság, utcai lázongások stb.	↔	<i>Működéséből veszélyek és szélsőségek következhetnek az egyén/közösség számára.</i>	↔	Produktivitás helyett regresszió (digitális anarchia), a digitális tér nyújtotta lehetőségek kisajátítása az egyéni hatalom korlátlan növelése érdekében (digitális totalitarizmus), jogellenes tartalmak, a kritika nélküli elfogadás veszélye, hacker-támadások stb.

1. táblázat

A digitális demokrácia jellemzői és dimenziói (Dobó-Perjés 2013: 32)

<i>Pozitív vonatkozások</i>	VÉDEKEZŐ ORIENTÁCIÓ	<i>Negatív vonatkozások</i>
gyakorlatias	↔	fantáziátlan
takarékos	↔	zsugori
meggondolt	↔	bizalmatlan
tartózkodó	↔	hideg
türelmes	↔	fásult
óvatos	↔	aggodalmaskodó
állhatatos, szívós	↔	makacs
higgadt	↔	nemtörődöm
megfontolt	↔	tunya
rendes	↔	pedáns
módszeres	↔	kényszeres
lojális (hűséges)	↔	birtoklásra vágyó
BEFOGADÓ ORIENTÁCIÓ		
képes az elfogadásra	↔	passzivitás, nincs benne kezdeményezés
fogékony	↔	nincs saját véleménye, jellegtelen
odaadó	↔	alázatos
szerény	↔	lebecsüli önmagát
kedves, szeretetre méltó	↔	élősködő
alkalmazkodásra képes	↔	jellegtelen
szocializált	↔	szolgalelkű, nincs önbizalma
idealista	↔	valóságidegen
érzékeny	↔	gyáva
udvarias	↔	gerinctelen
optimista	↔	gondolkodását vágyképzetek vezetik
bizalomteljes	↔	hiszékeny
szeretetteljes	↔	érzelgős
KIHASZNÁLÓ ORIENTÁCIÓ		
aktív	↔	kihasználó
kezdeményező	↔	agresszív
képes követelni	↔	egocentrikus
büszke	↔	beképzelt
impulzív	↔	meggondolatlan
magabiztos	↔	arrogáns
megnyerő	↔	csábító
MARKETING-ORIENTÁCIÓ		
céltudatos	↔	megalkuvó
képes a változásra	↔	állhatatlan
fiatalos	↔	gyerekes
előrelátó	↔	jövő nélküli
nyitott	↔	elvtelen, érzések és értékek hiánya
társaságot kedvelő	↔	képtelen az egyedüllétre
kísérletező	↔	céltalan
nem dogmatikus	↔	relativista
hatékony	↔	túlzott aktivitású
tudásra szomjas	↔	tapintatlan
intelligens	↔	intellektuális
alkalmazkodásra képes	↔	nincs ítélőképessége
toleráns	↔	közömbös
humoros	↔	bolondos
nagyvonalú	↔	pazarló

2. táblázat
A karakterek jellemző vonásai (Fromm 1998)

KITERJESZTŐ ORIENTÁCIÓ		
<i>Pozitív vonatkozások</i>		<i>Negatív vonatkozások</i>
nyitott világpolgár	↔	zárt nyárspolgár
a közjó őrzője	↔	a közjó elrablója
értékteremtő	↔	méltóságvadász
a világ megértője	↔	az áramlatok sodródója
az önfelfedezés megosztója	↔	az önfeladás bezárkózója
az emlékezés kultúrája	↔	a felejtés kultúrája
titoktartó közösségépítő	↔	titoktalan törzsi tag
a méltányosság altruista hőse	↔	a tekintély asszertív szájhőse
az éntörténetek őrzője	↔	az éntörténetek felszámolója
az igazság keresője	↔	az igazság előírója
a jelenléti én erősítője	↔	a jelenléti én birtoklója

3. táblázat

A digitális polgár kiterjesztő karaktere